

ПСИХОАНАЛІТИЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЕТЕКТИВНИХ СЮЖЕТІВ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Детективні тексти і їх сюжети мають право розглядатися не тільки з літературознавчої, філософської, культурологічної, але й індивідуалістичної психоаналітичної точки зору, оскільки вони виконують терапевтичну функцію. Таке художнє слово можна використовувати в лікувально-діагностичних цілях як для окремої людини, так і для сучасного суспільства. Вказані сюжети відкривають реципієнтові знання про темну сторону життя, надають можливість спостерігати за своїми відчуттями, аналізувати свої реальні і віртуальні вчинки, тобто вони слугують терапевтичним засобом для адресата, як психоаналітика для самого себе.

Ключові слова: детективний сюжет, сучасна культура, психоаналітична інтерпретація, терапевтична функція, самоспостереження, самоконтроль.

Постановка проблеми. В рамках антропоцентристського підходу сам процес передачі пережитого власного досвіду за допомогою слів можна вважати лікувальним, оскільки при цьому людина називає і виражає своїми думками те, що могло бути глибоко приховано або не мати форми. Художнє слово маніфестує вказані думки адресанта у певних сталих літературних формах і сюжетах. Таким чином, людське «я» повертається в своє звичайне комфортне середовище, що сприяє гармонізації з оточуючим світом і з самим собою. Розгляд психоаналітичних інтерпретацій детективного жанру і його сюжетів обумовлено тим, що детектив був і залишається одним з центральних жанрів модерної формульної літератури. Детективний текст тренує дослідницький інстинкт людини, оскільки такі твори сфокусовано саме на процесі розслідування, в ході якого адресат активно пізнає і оцінює оточуюче середовище, без чого неможливо адаптуватися до неї і вижити, не травмуючи психіку. Будь-який текст допомагає продіагностувати психічний стан його автора або авторів, а крім того, детективний твір з його акцентом на таємниці, на зображенні темної забороненої сторони життя, на скоєнні злочину і порушенні встановлених норм, можливо застосувати й для психічної діагностики його реципієнта, який реагує на нього. Наявність таємниці викликає цікавість реципієнта – потужну програму пізнавальної активності, що супроводжується емоцією – що приводить до відкриття, зокрема, в детективному тексті, до розкриття злочину. При цьому людина демонструє наскільки вона володіє техніками самоспостереження, самоконтролю духовних і тілесних потягів та інстинктів.

Актуальність роботи обумовлено необхідністю виявлення способів, якими сюжети детективних текстів можуть сприяти діагностуванню і нормалізації психічного стану окремої людини або колективу в умовах життя в сучасній масовій міській культурі.

Метою роботи є розгляд психоаналітичних інтерпретацій детективних сюжетів у сучасній культурі.

Огляд досліджень і публікацій. В модерному і постмодерному культурному антропоцентристському середовищі увагу дослідників різних гуманітарних наук прикуто до аналізу питань сутності і природи мови, текстів і їхнього значення, впливу на свідомість і психічний стан людини і суспільства. Зокрема, Н. Барден, Ж. Батай, Ж. Дерріда, В.А. Зімін, Т.К. Уільямс, З. Фройд, М. Фуко, К.-Г. Юнг і багато інших вчених розглядали вказані проблеми у своїх наукових розвідках.

Основний матеріал. На появу і розвиток психоаналітичної науки наприкінці дев'ятнадцятого – першій половині двадцятого сторіччя великий вплив мали просвітницькі ідеї раціоналізму, науки і технічного прогресу, а також зростання міст і через це більш щільне проживання людей, що в психологічному плані вимагали більшого самоконтролю від людини. Психоаналіз базується на розумі і його зв'язку з тілом, природі речей, і згідно з ним, культура є

продуктом первинної життєвої енергії – лібідо. З точки зору З. Фрейда, культура, будуючись на примушенні і заборонах потягів, нав'язується більшості, що чинить спротив, меншості і потребує від людей жертв, що вони відчувають як «гнітючий тягар». Тому, окремий індивід є «ворогом культури». З її розвитком зовнішній примус поступово відходить в середину, опиняючись в специфічній психічній інстанції – людському над-Я [1, с.16-17]. З. Фройд пов'язував психоаналіз з міфом і свідомо включав міфологічні структури в дослідницьке поле своєї теорії, що дає можливість говорити про свого роду «міфологічну» саморефлексію. Тому, детективний сюжет також викликає саморефлексію, оскільки він сам представляє собою форму міфу [2] зокрема, про лицаря, який відправляється на пошуки скарбу і намагається визволити або врятувати життя іншим (в різноманітних варіаціях цієї гнучкої формули). Міфологічні сюжети і тексти (в тому числі детективні) є амбівалентними, вони оперують ціннісними характеристиками людського буття – добром і злом, коханням і ненавистю, стражданням і насолодою, і, в цілому поняттями доступного і забороненого.

Згідно з теорією психоаналізу, над-Я або супер-Его є сферами особистості, що складається із комплексу сумління, моральних якостей і норм поведінки, які контролюють дії Я і пропонують йому моральні зразки для повторювання і діяльності; та частина Я, де розвиваються самостереження, самокритика і інші види рефлексивної діяльності; найвища інстанція особистості, що виконує роль цензора по відношенню до Я – судді, що припускає або перешкоджає бажанням Воно (*прим. перекл.*) [3, с.185]. В детективній формулі робота автора з над-Я злочинця і слідчого (детектива) важлива як для нього самого, так і для реципієнта. Психоаналітичний аналіз надає обом матеріал для роздумів над своїм отриманим досвідом (ретроспективно), а крім того, і проспективно – як роздуми над потенційно можливими вчинками в майбутньому. Під час читання сприйняття тексту, адресат віртуально і експериментально пізнає темну сторону життя (до чого привертав увагу ще Ф. Ніцше, коли розглядав феномен ресентименту), закриту в цивілізованому суспільстві різними нормами і табу.

З. Фройд представляє психологічне невдоволення людини як передумову розвитку мистецтва. В людині формується образ предмета як психологічна компенсація за неможливість володіти їм як власністю. Через певний час людина розуміє, що образ не надає йому, всупереч містичному закону співпричетності, реального володіння предметом [1, с.57]. Тим не менш, сучасне мистецтво прояснює те несвідоме, що знаходиться поза межами чуттєвої реальності [1, с.66]. Така якість є маніфестацією психоаналітичної, терапевтичної функції детективного тексту. Вказані функції особливо важливі з урахуванням секуляризації пізньомодерної культури, де сакральні тексти замінюються на художнє авторське слово, що переймає від них необхідність виконувати ті ж завдання. У всіх релігіях представлені поняття добро і зло, хаосу і тьми, що переживаються в душі людини. Саме ці морально-етичні феномени захищають цілісність розуму, а його невідповідності і ірраціональності приписують богам і іншим силам. Такий розподіл дає можливість представити підсвідомі мотиви як не власні («не мої»). Так, людина говорить: «я був вимушений це зробити», «я був сам не свій», «на мене щось найшло» і т.п. До появи психоаналізу така проблема вирішувалась, зокрема, релігіями. Так, більшість релігій побудовано так, щоби задовольняти такі відчуття, і вони пропонують зовнішнє пояснення (одержимість), що може бути «виправлено» каяттям людини [4, с.39]. Прикладом реалізації наведених вище явищ може слугувати внутрішня підготовка, саме скоєння злочину і переживання після подвійного вбивства Родіоном Раскольніковим в романі Ф.М. Достоевського «Злочин і кара». Екзистенціальне питання вибору щодо скоєння злочину в романі, згідно з психоаналітичною трактовкою В.А. Зіміна, має чітке наукове підґрунтя і пояснення. Дослідник вказує на те, що читач практично нічого не знає про батька Раскольнікова (як і сам герой). В рамках психоаналітичної інтерпретації, батько є носієм Закону, він виконує для дитини функцію заборони на пряме задоволення інцестуозних бажань. При цьому хлопець і батько виступають як суперники, і їх конфлікт дозволяє дитині в оптимальних умовах інтегрувати агресивні імпульси і ідентифікуватися із силою батька [5, с.15]. (як відомо читачеві, Раскольніков не мав таких повноцінних умов, буква Закону не стала перешкодою для реалізації його бажань, і його акумульовані агресивні імпульси знайшли вихід, або були перенесені, на своїх жертв).

Вищезгадані процеси правомірно розглядати не тільки в розрізі однієї людини, але й цілого колективу, суспільства, де можна зазначити наступне. Після Першої світової війни з її початковим емоційним піднесенням, яке надавало відповіді, робило вибір простіше, тому що, як люди вважали, що війна створювала якісну різницю між тягарем невизначеності і вибором, між задухою і свіжістю, між неістинним і істинним життям, надаючи щось, заради чого можна пожертвувати своїм життям [6, с.209]. Сучасну масову культуру західної цивілізації П. Слотердаjk характеризує як «передвоєнну», тому що суспільство (з його жагою до одночасного переживання страху і насолоди від нього) демонструє «рішучість терпіти всі конфлікти, що зачіплюють відчуття життя, – в той момент, коли зовнішня війна робить залишковим звернення до внутрішньої дійсності» [6, с.213].

Детективний текст теж, з однієї сторони, є таким собі відволіканням на зовнішні чинники, на розвагу, але, з іншого, саме гострий детективний сюжет дозволяє адресату заглянути всередину себе (*insight*). Ще С. Ейзенштейн стверджував, що «будь-який детективний роман, незалежно від фабули, є для кожного читача, перш за все, романом про нього самого: про те, що трапилось з читачем, як людиною в цілому; як індивідуальністю, що розвилася від дитини до дорослого; як з живою істотою, в якій очевидні постійні переходи «туда і назад», зі шару в шар свідомості». [7] Працюючи над текстовим матеріалом, сучасний автор демонтує образ-стереотип, притягує на поверхню його прості, структурно однозначні компоненти, а потім прагне вивести реципієнта на рівень рефлексивного мислення, змусити його оволодіти здібністю власного перемикавання в планах «свідоме – несвідоме», отримуючи при цьому більшу внутрішню свободу [8, с.143].

Психоаналітична інтерпретація детективної формули, як показано вище, стосується механізмів появи і дії агресії і насилля. Наукові розвідки щодо цих феноменів показують, що агресія пов'язана з теорією потягів і теорією афектів. З. Фройд асоціював агресію з потягом до смерті. Дослідник доводив, що людині притаманно бути не тільки миролюбною істотою. Для неї також характерна схильність до агресії. Навіть свою близьку людину індивід сприймає не тільки як партнера, але і як жертву, оскільки він відчуває спокусу принизити його, таким чином задовольняючи свою агресію, і експлуатувати його. Іншими словами, в людині існують дві протилежні сили: потяг до життя «ерос», мета якого – збереження життєвої субстанції, і потяг до смерті «танатос», мета якого – ліквідувати єдності, а також перевести їх назад в неорганічний стан, тобто зруйнувати життєву субстанцію. Енергію цього потягу позначають як *деструдо*. Агресія – це направлена зовні частина вказаного потягу до смерті [3, с.226]. Вивчення тварин не підтверджувало висновків З. Фрейда про волю людини до смерті і руйнування як одного з двох найважливіших стимулів всієї людської діяльності. Засновник етології К. Лоренц доводив, що тварини не мають волі до смерті, оскільки вона анти-еволюційна [1, с.153]. А.А. Горелов вважає, що в людині присутнє духовне прагнення до вічності. Воно виражається через самопожертву, чого не можна побачити у тварин. Людина лише має певні інстинкти, але може контролювати їх, тоді як тварини повністю послухаються своїх інстинктів. «Людина «є» тим, що «є» її свобода – вона з самого початку є притаманною і невід'ємною від неї» (переклад наш – Г.К.) [3, с.197]. Питання сутності свободи людини є ключовим і для екзистенціалізму. К. Вульф зазначає, що людська екзистенція не зводиться до розуму. Ім'я тому, що неможна скоротити – душа. В підсвідомому житті душі лежить ключ до свідомості. Фрейдівське поняття підсвідомого позначає недосяжну для свідомості вихідну точку, пізнання якої досі викликає дискусію [9, с.97].

Частково цей деструкційний потяг, по З. Фройд, пов'язано безпосередньо з поняттям садизму (детальний розгляд особливостей і легітимації філософії насолоди і злочину Маркіза де Сада можна знайти в [10], [11]). Потяг до життя і потяг до смерті взаємно переплітаються, оскільки агресію направлено зовні, а тому, вона прагне до самозбереження виду. Суміш потягів залежить від процесів дозрівання, вимог реальності і тих, що їх встановлює структура особистості, постійно удосконалюється (Я – як представник принципу реальності, над-Я – як представник морального принципу) [3, с.226-227]. Таким

чином, А. Ленгле приходиться до висновку, що патологію слід розуміти як результат процесів, що недостатньо приборкують потяги, як невідале змішування потягів [3, с.227].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що детективні тексти і їх сюжети можна розглядати з індивідуалістичної психоаналітичної точки зору, оскільки вони виконують терапевтичну функцію, і таке художнє слово можна використовувати в лікувально-діагностичних цілях як арт-терапію для окремої людини і для колективу. Вказані сюжети відкривають реципієнтові знання про темну сторону життя, надають можливість спостерігати за своїми відчуттями, аналізувати реальні і віртуальні вчинки, тобто слугують терапевтичним засобом для адресата, як психоаналітика для самого себе.

Література

1. А.А.Горелов Эволюция культуры и экология / А.А. Горелов. – М. : Институт философии РАН, 2002. – 245 с.
2. Крапівник Г.О. Детективна формула як запрошення до міфотворчості в культурі модерна / Г.О. Крапівник // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди «Філософія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2013. – Вип. 41 Ч. II – С. 92 – 100.
3. Альфред Ленгле. Эмоции и экзистенция. 2-изд., стереотипное / пер. с нем. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2011. – 332 с.
4. Барден Н., Уильямс Т. Слова и символы. Язык и коммуникация в терапии / Н. Барден, Т. Уильямс. – Х.: Гуманитарный центр, 2012. – 180 с.
5. Зимин В.А. Функция трансгрессии. Проблема нарушения границ между полами и поколениями (на материале фильма П. Альмодовара «Все о моей матери») / В.А. Зимин // Психоанализ и искусство / Сост. Е.А. Спиркина. – М.: Когито-Центр, 2011. – 176 с.
6. Слотердаик П. Критика цинического разума / П. Слотердаик; пер. с нем. А. Перцева; испр. изд-е. – Екатеринбург: У-Фактория, М.: АСТ МОСКВА, 2009. – 800 с.
7. Приключенческий фильм. Пути и поиски. Сборник научных трудов. (Всесоюзный НИИ киноискусства). – М., 1980. – С. 132-160
8. Сафронова Л.В. Постмодернистский текст: поэтика манипуляции / Л.В. Сафронова. – СПб.: ИД «Петрополис», 2009. – 212 с.
9. Вульф Кристоф Антропология: История, культура, философия / пер. с нем. Г.Хайдаровой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 280 с.
10. Ерофеев В. Маркиз де Сад, садизм и XX век // Ерофеев В.В. В лабиринте проклятых вопросов. – М.: Советский писатель, 1990. – 430 с.
11. Марсель Энафф Маркиз де Сад: Изобретение тела либертена / Пер. с франц. Н.С. Мовниной; отв. ред. Д.Я. Калугин. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 448 с.

Ganna Krapiwnyk

Psychoanalytical interpretations of crime fiction stories in contemporary culture

Anthropocentric approach implies that the process of verbal transmission of personal experience may be considered therapeutic since the speaker denotes and expresses the ideas, which could be hidden deep inside or have no clear form. Fiction manifests the above addressee's ideas in specific literary forms and stories. Thus, the person's «self» returns to its usual comfortable environment, which encourages harmonization with the inner and outer world. Studying psychoanalytical interpretations of the crime fiction stories is determined by the fact that this genre has been one of the central ones in the modern formulaic literature. On the one hand, a crime fiction text assists in diagnosing the mental state of its producer. On the other, the mystery inherent in any detective story, as well as the depiction of the shadow side of life, crime and transgression may be applied in the mental diagnostics of the text recipients as it becomes evident how well they can use the techniques of self-observation and self-control of their instincts. Further, crime fiction stories may promote normalization of the accurately diagnosed mental state of an individual or a group in the conditions of the contemporary mass urban culture.

Keywords: detective story, contemporary culture, psychoanalytical interpretation, therapeutic function, self-observation, self-control.

Надійшла до редакції 3.11.2014 р.